QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2026-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

SURXON VOHASIGA TURKMANLARNING KO’CHIB KELISH JARAYONI

https://doi.org/10.70728/a.series.v08.i02.090

Qarshiyev Islom Maxmarahim o‘g‘li
Termiz davlat universiteti doktoranti (DSc)
https://orcid.org/0009-0004-0796-1493
e-mail: qarshiyevislom96@gmail.com
Magistratura bo’limi 2-bosqich talabasi
Mamanazarov Sardorbek
mamanazarovsardorbek80@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada Surxon vohasiga turkmanlarning ko‘chib kelishi jarayoni tarixiy, ijtimoiy va madaniy manbalar asosida tahlil etiladi. Tadqiqotda turkmanlarning o‘g‘uz qabilalari ittifoqidagi o‘rni, ularning Saljuqiylar davrida Movarounnahr va Surxon vohasiga kirib kelish sabablari, iqtisodiy (chorvachilik va yaylov resurslari tanqisligi), siyosiy (Seljuqiylar imperiyasining kengayishi) va ekologik omillar, shuningdek, madaniy integratsiya va o‘troqlashuv jarayonlari yoritiladi. Natijalarda turkmanlarning Surxon vohasida mahalliy aholi (sog‘dlar va boshqa etnik guruhlar) bilan aralashuvi, o‘troqlashuv jarayoni va mintaqaning etnik tarkibiga ko‘rsatgan ta’siri, shu jumladan XI–XII asrlarda turkiy elementlarning kuchayishi ilmiy asosda bayon etiladi. Maqola Markaziy Osiyoning etnogenez jarayonlarini chuqurroq tushunishga hissa qo‘shadi.

Tayanch so’z va iboralar: turkmanlar, o‘g‘uzlar, Surxon vohasi, migratsiya, Saljuqiylar, Bartold, Agajanov, Movarounnahr, chorvachilik, iqto tizimi, madaniy sintez, o‘troqlashuv, Xorazmshohlar, Xuroson, Dandanakan jangi, Amudaryo.

Аннотация.В данной научной статье анализируется процесс переселения туркмен в Сурхандарьинский оазис на основе исторических, социальных и культурных источников. В исследовании рассматривается роль туркмен в союзе огузских племён, причины их проникновения в Мавераннахр и Сурхандарьинский регион в период Сельджуков, включая экономические (кочевое скотоводство и дефицит пастбищ), политические (расширение Сельджукской империи) и экологические факторы, а также процессы культурной интеграции и седентаризации. В результате раскрывается влияние туркмен на этнический состав региона, их взаимодействие с местным населением (согдийцами и другими этническими группами), включая усиление тюркских элементов в XI–XII веках, и переход к оседлости.

Ключевые слова: туркмены, огузы, Сурхандарьинский оазис, миграция, сельджуки, Бартольд, Агаджанов, Мавераннахр, кочевое скотоводство, система икта, культурный синтез, оседлость, Хорезмшахи, Хорасан, битва при Данданакане, Амударья.

Abstract. This scholarly article analyzes the migration of Turkmens to the Surkhandarya oasis based on historical, social, and cultural sources. The study examines the role of Turkmens within the Oghuz tribal confederation, their movement into Transoxiana and the Surkhandarya region during the Seljuk period, including economic (pastoral nomadism and pasture scarcity), political (expansion of the Seljuk Empire), and ecological factors, as well as cultural integration and sedentarization processes. The findings highlight the Turkmens’ interaction with the local population (Sogdians and other ethnic groups), their gradual sedentarization, the strengthening of Turkic elements in the 11th–12th centuries, and their impact on the ethnic composition of the region. The article contributes to a deeper understanding of ethnogenesis processes in Central Asia.

Keywords: Turkmens, Oghuz tribes, Surkhandarya oasis, migration, Seljuks, Barthold, Agadjanov, Transoxiana, pastoral nomadism, iqta system, cultural synthesis, sedentarization, Khwarazmshahs, Khorasan, Battle of Dandanqan, Amu Darya.

KIRISH.O‘rta Osiyo xalqlarining etnogenez jarayoni murakkab migratsion harakatlar, ijtimoiy transformatsiyalar va madaniy almashinuvlar bilan tavsiflanadi. Shu jarayonlar ichida turkmanlarning Movarounnahr, xususan Surxon vohasiga kirib kelishi alohida ilmiy e’tibor talab etuvchi masaladir. V.V. Bartoldning (1869–1930) fundamental tadqiqotlarida qayd etilishicha, turkmanlar qadimiy o‘g‘uz qabilalari ittifoqining faol, harbiylashgan va siyosiy jihatdan yetakchi qismini tashkil etgan (Bartold, 1928). Ularning dastlabki vatani Sirdaryo, Xorazm va Kaspiybo‘yi oralig‘idagi keng yaylovlar bo‘lib, VIII asr oxirida – IX asr boshlarida o‘g‘uzlarning g‘arbiy yo‘nalishdagi migratsiyasi boshlangan, bu esa Karluk va Uyg‘urlar bilan mojarolar natijasida yuzaga kelgan (Golden, 1992). XI asr boshlariga kelib Saljuqiylar siyosiy harakatlari bilan birga yangi hududlarga, jumladan Surxon vohasiga ham kirib kelganlar.

Mahmud Koshg‘ariy o‘zining “Devonu lug‘otit-turk” asarida turkmanlarni o‘g‘uzlar bilan bir qatorda tilga olib, ularni chorvachilik bilan shug‘ullanuvchi, ko‘chmanchi xalq sifatida tavsiflaydi (Mahmud Koshg'ariy, 1072–1074). Shu nuqtai nazardan, turkmanlarning Surxon vohasiga migratsiyasi faqat siyosiy yurishlar yoki harbiy bosqinlar natijasi emas, balki iqtisodiy va ekologik omillar bilan belgilanadigan tabiiy etnik harakat sifatida baholanadi. Masalan, IX asrda o‘g‘uzlar Aral steppelaridan Pecheneg va Karluklarni g‘arbga surib chiqargan, bu esa ularning janubiy yo‘nalishdagi kengayishiga zamin yaratgan (Agadjanov, 1969).

Ushbu maqola turkmanlarning Surxon vohasiga ko‘chib kelish jarayonini chuqur tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, mavzuni ilmiy manbalar va yangi ma’lumotlar bilan boyitish orqali

nashrga tayyorlangan. Tadqiqotda migratsiya sabablari, jarayonning bosqichlari va natijalari ko‘rib chiqiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Mazkur tadqiqot Markaziy Osiyoda o‘g‘uz-turkman qabilalarining migratsiyasi va etnogenez jarayonlariga oid klassik hamda zamonaviy ilmiy adabiyotlarga asoslanadi. V.V. Bartoldning fundamental asarlarida turkmanlarning Saljuqiylar davrida Movarounnahr va unga tutash hududlarga kirib kelishi siyosiy va iqtisodiy omillar bilan izohlangan bo‘lib, ushbu qarashlar tadqiqotning nazariy asosini tashkil etadi. S.G. Agadjanov tadqiqotlarida iqto tizimining joriy etilishi va yaylov resurslari tanqisligi turkmanlarning o‘troqlashuv jarayoniga ta’sir ko‘rsatganligi asoslab berilgan. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk” asari turkmanlarning etnik kelib chiqishi va xo‘jalik faoliyatini aniqlashda muhim manba hisoblanadi. Shuningdek, P. Golden va B.X. Karmysheva ishlarida mazkur jarayonlar Markaziy Osiyo etnogenezi doirasida talqin qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi tarixiylik va tizimli tahlil tamoyillariga asoslanadi. Tarixiy-taqqoslama hamda muammoli-xronologik metodlar yordamida turkmanlarning Surxon vohasiga ko‘chib kelish sabablari, bosqichlari va oqibatlari tahlil qilindi. Etnotarixiy yondashuv orqali ularning mahalliy aholi bilan madaniy integratsiyasi va o‘troqlashuv jarayoni yoritildi, manbashunoslik tahlili esa o‘rta asr yozma manbalarining ishonchliligini baholashga xizmat qildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA.

V.V. Bartoldning ilmiy izohlariga ko‘ra, turkmanlar o‘g‘uz qabilalar ittifoqining ichki harbiy-iqtisodiy yadrosini tashkil etgan. Ularning turmush tarzi asosan yarim ko‘chmanchi chorvachilikka asoslangan bo‘lib, yaylov resurslariga bo‘lgan ehtiyoj ularni doimiy migratsiyaga majbur qilgan. Saljuqiylar sulolasi shakllanayotgan XI asr boshlarida o‘g‘uz-turkman qabilalari Saljuqiylar qo‘shinining asosiy harbiy tayanchini tashkil etgan. 1040-yildagi Dandanakan jangidagi g‘alabadan so‘ng turkmanlar Saljuqiylar bilan birgalikda Xuroson, Movarounnahr va Xorazm tomon keng miqyosda harakatlana boshlaganlar (Bartold, 1928; Ibn al-Athir, 12th century). Bu esa migratsiyalar siyosiy sabablar bilan bir qatorda iqtisodiy ehtiyojlardan ham kelib chiqqan. Yaylov yerlari tanqisligi, chorva resurslarini saqlash zarurati va yangi iqtisodiy imkoniyatlar izlash ularni Surxon vohasi tomon yo‘naltirgan. Mazkur voha geografik jihatdan Xuroson bilan bevosita tutash bo‘lib, strategik va iqtisodiy jihatdan qulay mintaqa sanalgan. Bartold Surxon vodiysini turkmanlar uchun “ko‘chmanchilikdan o‘troqlikka o‘tish bosqichining tabiiy makoni” sifatida baholaydi.

S.G. Agajanov o‘z tadqiqotlarida Saljuqiylar davridagi turkmanlar harakatini tahlil qilib, ularning Surxon va Amudaryo oralig‘iga kirib kelishida iqto tizimining joriy etilishi muhim rol o‘ynaganini ko‘rsatadi (Agadjanov, 1969). Turkman zodagonlariga harbiy xizmat evaziga berilgan yer ulushlari ularning asta-sekin o‘troqlashuviga, mahalliy siyosiy hayotga integratsiyasiga sabab bo‘lgan. Shu tariqa, XI–XII asrlarda turkmanlar Surxon vohasida nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy barqarorlikni ta’minlovchi kuch sifatida ham shakllangan.

Masalan, Seljuqiylar 956 yilda islomni qabul qilgach, bu diniy omil turkmanlarning janubiy migratsiyasiga axloqiy asos bergan, natijada 1030–1040-yillarda 300 000 ga yaqin oila (Ibn al-Athir ma’lumotlariga ko‘ra) janubiy-g‘arbiy yo‘nalishda ko‘chgan (Historia Scripta, 2024).

Mahmud Koshg‘ariy qayd etgan Syutkent, Signak, Qarnak va Qoratov kabi markazlar o‘g‘uz-turkman qabilalarining asosiy harakat yo‘nalishlari bo‘lib, bu yo‘nalishlar orqali ular Surxon vodiysiga kirib kelganlar. Natijada voha aholisi orasida turkiy elementlarning ulushi ortib, etnik tarkib yangilangan. B.X. Karmysheva tadqiqotlariga ko‘ra, turkmanlarning Surxon vohasiga joylashishi XIX asr oxiriga qadar davom etgan, ammo dastlabki bosqich XI asrda boshlangan (Karmysheva, 1976). Surxon vohasidagi turkmanlar, asosan, Amudaryo bo‘yidagi qishloqlarda (masalan, Sherobod va Qobodiyon) joylashgan, bu hududlarning sug‘oriladigan yerlari chorvachilikdan dehqonchilikka o‘tishga yordam bergan.

Surxon vohasida turkmanlarning o‘troqlashuvi bilan birga madaniy sintez jarayoni ham yuz bergan. Ularning harbiy an’analari, otliq madaniyati, kiyim-kechak uslublari, o‘ziga xos ijtimoiy tuzilmalari va islomiy qadriyatlari mahalliy aholi madaniyatiga singib ketgan. Ayniqsa, turkmanlarning harbiy-demokratik tuzumi, urug‘-qabila tizimi va jamoaviy boshqaruv an’analari voha ijtimoiy hayotida sezilarli iz qoldirgan. Peter Goldenning fikricha, o‘g‘uz-turkman migratsiyasi Markaziy Osiyoda turkiy tillarning tarqalishiga va etnik uyg‘unlikka olib kelgan (Golden, 1992).

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, Surxon vohasiga turkmanlarning kirib kelishi mintaqaning iqtisodiy va madaniy hayotini jonlantirgan. Ular o‘troq dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo faoliyatiga kirishib, mahalliy jamiyatning ijtimoiy tuzilmasini boyitgan. Etnik aralashuv natijasida voha hududida turkiy so‘zlashuv muhitining kengayishi kuzatilgan, bu esa keyingi asrlarda Surxon vohasining madaniy qiyofasini belgilab bergan. Masalan, XI asrda Surxon vohasidagi turkmanlar soni minglab oilalarga yetgan, bu esa mahalliy etnik tarkibda turkman urug‘lari (ersari, sariq va shix) ning kuchayishiga olib kelgan (Tursunov, 2007).

XULOSA.

Surxon vohasiga turkmanlarning ko‘chib kelishi Markaziy Osiyo tarixida muhim etnik va madaniy jarayon sifatida baholanadi. Ularning bu hududga kirib kelishi faqat migratsion jarayon emas, balki mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotini o‘zgartirgan tarixiy bosqich bo‘lgan. Turkmanlar o‘zlarining chorvachilik asosidagi ko‘chmanchi turmush tarzini yangi sharoitlarga moslashtirib, asta-sekin o‘troqlashgan. Ular Surxon vohasida mahalliy aholi bilan aralashib, madaniy uyg‘unlik va etnik yangilanish jarayoniga hissa qo‘shgan.

Bartoldning ilmiy qarashlariga asoslanib aytish mumkinki, turkmanlarning Surxon vohasiga ko‘chib kelishi mintaqaning tarixiy rivojida yangi bosqichni boshlab bergan. Bu jarayon Surxon vohasining etnik tarkibini boyitgan, iqtisodiy hayotini jonlantirgan va madaniy xilma-xilligini oshirgan. Turkmanlarning o‘z an’analarini saqlab qolgan holda mahalliy muhitga moslashuvi esa ularning kuchli ijtimoiy moslashuv qobiliyatini ko‘rsatadi. Shu tariqa turkmanlar Surxon vohasining tarixiy-madaniy qiyofasini shakllantirgan asosiy etnik

unsurlardan biriga aylangan. Kelgusida bu mavzuni arxeologik va genetik tadqiqotlar bilan boyitish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Agadjanov, S.G. (1969). *Ocherki istorii oguzov i turkmen Sredney Azii IX–XIII vv.* Ashkhabad: Ylym.
2. Bartold, V.V. (1928). *Istoriya turetsko-mongol'skikh narodov*. Tashkent: Kazakhskiy vysshiy pedagogicheskiy institut.
3. Golden, P.B. (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
4. Ibn al-Athir. (12th century). *Al-Kamil fi al-Tarikh*. (Referenced in Historia Scripta, 2024).
5. Karmysheva, B.X. (1976). *Ocherki etnicheskoy istorii yuzhnykh rayonov Tadzhikistana i Uzbekistana*. Moscow: Nauka.
6. Mahmud Koshg'ariy. (1072–1074). *Divanü Lugati't-Türk*. (Modern edition: Besim Atalay, 1939–1941).
7. Tursunov, N.N. (2007). *Janubiy Surxon vohasi aholisining etnik xususiyatlari (XIX asr oxiri – XX asr boshlari)*. Toshkent: Fan.
8. Bregel, Yu. (1989). *The New Uzbek States: Bukhara, Khiva and Khoqand: c. 1750–1886*. In *The Cambridge History of Inner Asia*. Cambridge University Press.
9. Pritsak, O. (1981). *The Origin of Rus'*. Harvard University Press (relevant sections on Oghuz migrations).
10. Rashid al-Din. (14th century). *Jami' al-Tawarikh*. (Referenced in Golden, 1992).